

Anna Wałek
Biblioteka Główna i OINT Politechniki Wrocławskiej

Biblioteka cyfrowa jako typ otwartego repozytorium (na przykładzie Dolnośląskiej Biblioteki Cyfrowej)

Digital library as an open repository (an example of Lower Silesian Digital Library)

Streszczenie

Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa (DBC) jest jedną z ponad 60 funkcjonujących obecnie bibliotek cyfrowych. W skład tworzącego ją konsorcjum wchodzi 19 instytucji: większość publicznych uczelni wyższych Dolnego Śląska i Opolszczyzny, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Dolnośląska Biblioteka Pedagogiczna oraz Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków we Wrocławiu. Jej zasoby stanowią zarówno zabytki piśmiennictwa, jak i uczelniane skrypty, podręczniki oraz rozprawy doktorskie i raporty z badań. W artykule przedstawiono znaczenie bibliotek cyfrowych w realizacji założeń Open Access w Polsce. Omówiono typy zbiorów, sposoby ich pozyskiwania i udostępniania na przykładzie DBC. Przypomniano również międzynarodowe projekty, w których są współczesne zbiory polskich bibliotek cyfrowych, takie jak: DART Europe, którego celem jest ułatwienie dostępu do dysertacji powstających w Europie, a także ViFaOst – Wirtualna Biblioteka Europy Wschodniej, która jest interdyscyplinarnym portalem oferującym społeczności akademickiej szeroki zakres informacji na temat Europy Wschodniej, jej historii, języka, literatury, polityki i kultury. W artykule wskazano również problemy w realizowaniu założeń otwartej nauki w Polsce związane m.in. z ograniczeniami prawnautorskimi.

Słowa kluczowe: Open Access, biblioteki cyfrowe, repozytoria, dokumenty elektroniczne

Abstract

Lower Silesian Digital Library is one of over 60 digital libraries active in Poland at the moment. The Consortium comprises 19 institutions: most of public higher education institutions at Lower Silesia and the Opole region, the Ossolinski National Institute (Ossolineum), majority of public universities of Lower Silesia, the Lower Silesia Pedagogic Library and the Province Centre of the Conservation in Wrocław. The collection of DBC includes the oldest written texts, college course books, textbooks, PhD theses and reports of examinations. The author discusses the role of digital libraries in the realization of the idea of Open Access in Poland based on the example of DBC. Types of collections, ways of acquiring them and making accessible have been presented. The author refers also to international projects DART Europe (a partnership of research libraries and library consortia working together to improve global access to European research theses) and ViFaOst virtual library of the Eastern Europe (specialized academic information on history,

language, literature, politics and culture of East, Central East and South East European countries and regions).

Keywords: Open Access, digital libraries, repositories, e-documents

Pierwsze biblioteki cyfrowe w Polsce pojawiły się pod koniec lat 90. ubiegłego wieku. Cele i strategie, którymi kierowano się przy ich tworzeniu były różnorodne. Projekty, takie jak Wirtualna Biblioteka Literatury Polskiej, Skarbnica Literatury Polskiej czy Polska Biblioteka Internetowa, miały na celu udostępnianie szerokiej publiczności w internecie kanonu literatury polskiej, lektur szkolnych, biografii autorów oraz tekstów i komentarzy historycznych. Inny zakres miały kolekcje naukowe (np. Elektroniczne Archiwum Skryptów Uczelnianych Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie), w których zasobach miały znaleźć się skrypty uczelniane, a w dalszej perspektywie również czasopisma naukowe i dysertacje.

Mówiąc o typologii bibliotek cyfrowych, możemy wyróżnić trzy zasadnicze typy:

- a) biblioteki cyfrowe instytucjonalne, tworzone przez jedną instytucję, która zamieszcza w nim wydawnictwa własne, materiały naukowe i dydaktyczne dla pracowników i studentów, rozprawy doktorskie, habilitacyjne, raporty z prowadzonych badań oraz własne zdigitalizowane zbiory biblioteczne,
- b) biblioteki cyfrowe regionalne, tworzone zwykle przez jedną lub wiele instytucji z danego regionu, udostępniające wspólny zasób dotyczący historii regionu, a także prezentujące wyniki badań oraz publikacje powstające w regionie,
- c) biblioteki specjalistyczne, które wyróżnia ujęcie przedmiotowe, ponieważ niezależnie, czy są tworzone przez jedną, czy wiele instytucji, gromadzą zbiory dotyczące dyscyplin, kierunków lub grup zagadnień.

Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa

Prace nad utworzeniem biblioteki cyfrowej w Bibliotece Głównej i Ośrodku Informacji Naukowo-Technicznej Politechniki Wrocławskiej (BGiOINT PWr) rozpoczęto w 2002 r. Początkowo planowano utworzenie biblioteki wirtualnej, w której miały się znaleźć wszystkie rodzaje dokumentów bibliotecznych dostępnych w postaci elektronicznej, czyli zarówno serwisy czasopism elektronicznych, bazy danych, profesjonalne serwisy wydawnictw książkowych, odnośniki do zasobów sieciowych w innych serwisach i bibliotekach, jak i zdigitalizowane zbiory własne. W 2004 r. na stronie domowej biblioteki zamieszczono moduł „Książki elektroniczne”, który był listą odnośników do różnych zasobów oraz plików w formacie PDF. Moduł ten podzielono na cztery grupy:

- 1) „Książki ze zbiorów Biblioteki Politechniki Wrocławskiej”.
- 2) w skład tej grupy wchodziły „Książki wydane w Politechnice Wrocławskiej”, a więc skrypty, podręczniki, monografie i inne teksty naukowe wydawane

w Oficynie Wydawniczej Politechniki Wrocławskiej, a także „Książki inne, wydane przed rokiem 1949”, czyli zasoby wchodzące w skład Narodowego Zasobu Bibliotecznego (NZB) oraz pozostałe publikacje ze zbiorów biblioteki, których autorskie prawa majątkowe wygasły.

- 3) „Książki dostępne wyłącznie w sieci lokalnej Politechniki Wrocławskiej” – udostępniane za pomocą specjalistycznych serwisów zewnętrznych, takich jak Knovel czy SAFARI.
- 4) „Książki ze zbiorów innych bibliotek krajowych” – czyli odnośniki do bibliotek cyfrowych i wirtualnych oraz dostępnych w innej formie zdigitalizowanych zasobów innych bibliotek.
- 5) „Książki z serwisów on-line” – strony z listami adresów internetowych, krajowych i zagranicznych repozytoriów elektronicznych oraz płatnych i bezpłatnych serwisów e-książek¹.

Ponieważ prezentowany model nie spełniał oczekiwań, zwłaszcza w perspektywie narastającej liczby dokumentów, pod koniec 2004 r. uruchomiono Bibliotekę Cyfrową Politechniki Wrocławskiej (BC PWr) wykorzystującą oprogramowanie dLibra. Biblioteka cyfrowa zaczęła wówczas pełnić funkcję uczelnianego otwartego repozytorium, w którym zaczęto udostępniać m.in. wydawnictwa Oficyny PWr oraz rozprawy doktorskie.

BC PWr była początkowo biblioteką instytucjonalną, na mocy porozumienia Politechniki Wrocławskiej z innymi uczelniami i instytucjami kultury z obszaru Dolnego Śląska, w 2006 roku została jednakże przekształcona w regionalną Dolnośląską Bibliotekę Cyfrową (DBC) (<http://www.dbc.wroc.pl/dlibra>²) działającą w ramach konsorcjum. Oprócz Politechniki Wrocławskiej i Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, którzy byli inicjatorami projektu, w Konsorcjum DBC znalazły się uczelnie wyższe i instytucje kultury z całego regionu³.

Zbiory DBC są podzielone na kolekcje. Każda z instytucji współtworzących zasoby cyfrowe posiada własną kolekcję, w której zamieszcza prezentowane przez siebie zbiory. Odrębną kolekcję tworzą materiały dostarczane przez osoby i wydawców niepowiązanych z członkami konsorcjum, a chcących opublikować swoje

¹ A. Wałek, *Biblioteki cyfrowe na platformie dLibra*, Warszawa 2009, s. 46–47.

² Wszystkie odesłania do stron internetowych przedstawiają wersję aktualną w dn. 01.06.2011 r.

³ Akademia Ekonomiczna im. Oskara Langego (obecnie Uniwersytet Ekonomiczny), Akademia Medyczna im. Piastów Śląskich, Akademia Muzyczna im. Karola Lipińskiego, Akademia Sztuk Pięknych, Akademia Wychowania Fizycznego, Państwowa Wyższa Szkoła Teatralna im. Ludwika Solskiego w Krakowie Wydziały Zamiejscowe we Wrocławiu, Papieski Wydział Teologiczny, Uniwersytet Przyrodniczy oraz Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Lądowych im. Gen. Tadeusza Kościuszki, a w późniejszym czasie również Kolegium Karkonoskie (obecnie: Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze), Dolnośląska Biblioteka Pedagogiczna, Politechnika Opolska, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków we Wrocławiu, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Legnicy, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nysie oraz Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Głogowie.

wydawnictwa w ramach DBC. Można zatem stwierdzić, że choć DBC jest biblioteką regionalną, różni się od innych właśnie strukturą, tworząc w ramach regionalnego repozytorium grupę repozytoriów instytucjonalnych. Z jednej strony taki układ pozwala bibliotekom tworzyć własne odrębne kolekcje, sprawować nad nimi opiekę merytoryczną i wykorzystywać do własnych celów (statystycznych, marketingowych), z drugiej jednak strony DBC była również wielokrotnie krytykowana za taką organizację bazy, utrudnia ona bowiem czytelnikowi dotarcie do wszystkich interesujących go publikacji, które są rozproszone po różnych kolekcjach i podkolekcjach.

Open Access w bibliotece cyfrowej

Tradycja Open Access wywodzi się z wcześniejszych inicjatyw, takich jak sięgający lat 60. XX wieku ruch Open Archives. Otwarte archiwa miały za zadanie przyspieszyć przepływ informacji, zwłaszcza w naukach ścisłych. Głównym założeniem tej inicjatywy był wolny, bezpłatny i przede wszystkim szybki dostęp do wiedzy. Obecnie rozróżniamy dwa sposoby ujęcia inicjatywy Open Access – publikowanie wyłącznie w wersji elektronicznej, czyli Open Access Publishing (OAP), zwany również złotym Open Access, a także umieszczanie elektronicznej kopii dokumentu w powszechnie dostępnym repozytorium lub na stronie internetowej, czyli Open Access Archiving (OAA), tzw. zielony Open Access. Otwarty sposób archiwizowania może dotyczyć wszelkiego rodzaju dokumentów: preprintów, postprintów, raportów z badań, rozpraw doktorskich, wystąpień konferencyjnych, materiałów szkoleniowych, zarówno prac recenzowanych, jak i tych nieprzeznaczonych do oficjalnego obiegu. Istotnym wydarzeniem dla rozwoju inicjatywy OA było pojawienie się na początku lat 90. XX wieku wolnych, recenzowanych elektronicznych czasopism. Obecnie w otwartym dostępie funkcjonuje ok. 5000 tytułów recenzowanych czasopism OA, w których rocznie jest publikowane ok. 10–15% wszystkich recenzowanych artykułów⁴. Oprócz czasopism wydawanych jako czasopisma OA są również te, które początkowo ukazują się w wersji drukowanej, a następnie ich elektroniczne wersje są uwalniane do powszechnego użytku.

Niektóre polskie biblioteki cyfrowe starają się mieć w swoich zasobach współczesne dokumenty i materiały naukowe udostępniane na zasadzie OA. Można więc uznać, że stanowią one typ otwartych repozytoriów. Zamieszczane w ich zbiorach publikacje naukowe, elektroniczne wersje czasopism naukowych, rozprawy doktorskie i habilitacyjne oraz inne zbiory naukowe i dydaktyczne stanowią istotny wkład w polskie zasoby typu OA, tym bardziej że dedykowanych repozytoriów jest w Polsce wciąż niewiele.

⁴ Za: *Directory of Open Access Journals* [on-line]. [Dostęp 6.05.2011], www.doaj.org.

Typy zasobów OA w DBC

DBC stara się od początku swego istnienia zamieszczać zbiory naukowe współczesne. Są to monografie i inne wydawnictwa zwarte, czasopisma, rozprawy doktorskie. Na razie jest to niewielki odsetek całości zdigitalizowanych zbiorów, warto jednak o tym kierunku rozwoju DBC mówić.

Na ponad 7200 publikacji w DBC, ok. 600 stanowią współczesne publikacje zwarte. Wśród 214 publikacji współczesnych wprowadzonych do bazy biblioteki cyfrowej przez Politechnikę Wrocławską w 2009 r. wprowadzono 15 publikacji, w 2010 r. już tylko 11, do końca maja 2011 r. wprowadzono natomiast zaledwie 9 publikacji. Nie wszystkie pliki pochodziły z Oficyny Wydawniczej PWr, 5 ostatnich publikacji (m.in. *Wstęp do mechatroniki* i *Sterowniki programowalne*) to bowiem skrypty wydane w wersji elektronicznej przez Wydział Mechaniczny PWr w ramach projektu współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej. Biorąc pod uwagę produkcję wydawniczą Oficyny PWr (116 tytułów w 2010 r.), tytuły przekazywane do DBC to zaledwie ułamek tego, co mogłoby i powinno trafiać do otwartego dostępu. Niestety umowa zawarta pomiędzy DBC a Oficyną jest mało korzystna z punktu widzenia OA.

Znaczenie, jakie ma udostępnianie publikacji w otwartym dostępie, obrazują wskaźniki wykorzystania poszczególnych tytułów. Spośród 10 najczęściej przeglądanych publikacji w DBC – większość stanowią publikacje zwarte udostępniane przez różne dolnośląskie uczelnie. Przykładowo: *Poradnik metodyczny dla wychowawców* (praca zbiorowa pod red. Zenona Ziei, wydana przez Kolegium Karkonoskie w Jeleniej Górze) osiągnął liczbę blisko 48 000 odsłon od 2007 r., a skrypty Politechniki Wrocławskiej: *Mechanika płynów*, *Podstawy mikrobiologii w ochronie środowiska*, *Kody korekcyjne i kryptografia*, *Zarządzanie projektem informatycznym: projekty w środowisku wirtualnym: czynniki sukcesu i niepowodzeń projektów* – osiągnęły ponad 30 000 wyświetleń. Biorąc pod uwagę niskie nakłady tego typu wydawnictw, a także często niewystarczającą liczbę egzemplarzy skryptów akademickich zakupywanych przez biblioteki, zamieszczanie ich w bibliotekach cyfrowych jest korzystne zarówno dla czytelników, jak i bibliotek, które są finansowo odciążone od zakupu dużej liczby egzemplarzy, a także autorów, których publikacja ma szansę być intensywniej wykorzystana i znana przez czytelników w całym kraju.

Publikacje zwarte, a więc podręczniki, skrypty i monografie udostępniają również inne uczelnie należące do Konsorcjum DBC. Najwięcej możemy znaleźć w kolekcjach Uniwersytetu Przyrodniczego (56), Karkonoskiej Państwowej Szkoły Wyższej w Jeleniej Górze (41), Uniwersytetu Ekonomicznego (36). Pozostałe uczelnie prezentują zaledwie kilka lub kilkanaście tego typu publikacji. Są to liczby nieproporcjonalnie niskie w porównaniu z produkcją wydawniczą ich oficyn.

Innym niezwykle ważnym dla idei OA typem zasobu są czasopisma elektroniczne. W zasobach DBC jest wiele istotnych dla nauki tytułów czasopism. Choć nie są to typowe czasopisma OA, a wydawane są w większości przypadków jako czasopisma drukowane, do biblioteki cyfrowej dostarczane są już w wersji elektronicznej przez wydawcę bądź są digitalizowane. Niektóre tytuły pojawiają się w DBC na bieżąco, inne po upływie pewnego czasu od momentu ukazania się w druku. Ponieważ umowa z DBC ma charakter niewyłączny, niektóre czasopisma zamieszczają pełne teksty również w innych serwisach lub na własnej stronie www. Czasopisma naukowe udostępniają prawie wszystkie uczelnie należące do Konsorcjum DBC, czasami nie są to periodyki wydawane przez własne wydawnictwo, ale pozyskane na mocy umowy o współpracy:

- „Cuprum” (czasopismo naukowo-techniczne górnictwa rud) – wydawane przez Wydawnictwo KGHM CUPRUM Sp. z o.o. Centrum Badawczo-Rozwojowe; na mocy porozumienia w DBC, w kolekcji czasopism Politechniki Wrocławskiej pojawił się jeden numer, który zawiera monografię *Ksantogenianowa hydrofobizacja siarczków lubińskich złóż miedziowych* autorstwa Janusza J. Lekkiego;
- „Journal of Energy Science” – interdyscyplinarne czasopismo naukowe (kwartalnik), zajmujące się głównie zagadnieniami związanymi z energetyką, wydawane przez Politechnikę Wrocławską; dotychczas w DBC znalazł się jeden numer tego periodyku („Journal of Energy Science”, Vol. 1, 2010, nr 1);
- „Materials Science – Poland. An Interdisciplinary Journal of Physics, Chemistry and Technology of Materials” – interdyscyplinarne czasopismo naukowe z zakresu materiałoznawstwa, fizyki i chemii (kwartalnik) wydawane przez Politechnikę Wrocławską; indeksowane przez: Chemical Abstracts, Materials Science Citation Index i Science Citation Index Expanded; Journals Citation Reports® Science Edition – Thomson Reuters product za 2009 r. podaje *impact factor* 0,382; do końca maja 2011 r. w DBC, w kolekcji Politechniki Wrocławskiej, ukazały się 23 numery periodyku (od 2002 r. do 2010 r.);
- „Wiomości Chemiczne” – wydawane przez Polskie Towarzystwo Chemiczne; czasopismo ukazuje się w ramach serii Uniwersytetu Wrocławskiego *Acta Universitatis Wratislaviensis*, w DBC opublikowano na podstawie umowy z redakcją 60 numerów czasopisma (od 2001 do 2010 r.) jednocześnie w kolekcji PWr i Środowiska Akademickiego;
- „Śląski Przegląd Statystyczny” – rocznik wydawany przez Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, poruszający zagadnienia statystyczne i demograficzne; dotychczas w DBC w kolekcji UE ukazał się jeden numer czasopisma („Śląski Przegląd Statystyczny” 2007 Nr 6 (12));
- „Argumenta Oeconomica” – czasopismo wydawane przez Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu; w kolekcji Uniwersytetu Ekonomicznego znajduje się 38 publikacji powiązanych z tym tytułem – są to wybrane artykuły, działy tematyczne lub pełne numery; czasopismo indeksowane przez: Social Sciences

Citation Index ©, Social Scisearch ©, Journal Citation Reports/ Social Sciences Edition;

- Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu (Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu) – w kolekcji Uniwersytetu Przyrodniczego znajdują się 63 publikacje wydane w ramach Zeszytów Naukowych, są to częściowo rozprawy habilitacyjne (20); ich tematyka jest różnorodna i dotyczy głównie rolnictwa, hodowli zwierząt oraz biologii;
- „Zeszyty Wydziału Humanistycznego” – zamieszcza w swojej kolekcji Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze (dawniej Kolegium Karkonoskie); zawierają również publikacje o charakterze monografii; dotychczas opublikowano 4 zeszyty;
- „Colloquium Salutis – wrocławskie studia teologiczne” – czasopismo o tematyce teologicznej i etycznej, wydawane przez Papieski Wydział Teologiczny; w DBC zamieszczono 22 numery za lata 1969–1993;
- „Wrocławski Przegląd Teologiczny” – czasopismo o tematyce teologicznej i etycznej, wydawane przez Papieski Wydział Teologiczny; w DBC zamieszczono dotąd 18 numerów za lata 1993–2007;
- „Advances in Clinical and Experimental Medicine” – czasopismo Akademii Medycznej we Wrocławiu, indeksowane w: Science Citation Index Expanded, Journal Citation Reports/Science Edition, Scopus, EMBASE/Excerpta Medica, Ulrich’sTM International Periodicals Directory, Index Copernicus (9,68 pkt); 13 punktów w ocenie parametrycznej przeprowadzonej przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego; w DBC opublikowano 52 numery czasopisma za lata 2002–2011;
- „Dental and Medical Problems” – kwartalnik wydawany przez Akademię Medyczną we Wrocławiu (poprzedni tytuł: „Wrocławska Stomatologia”), zawiera artykuły m.in. z zakresu medycyny ogólnej, chirurgii oraz stomatologii; jest włączony do informacji komputerowej Index Copernicus (5,7 pkt); punktacja KBN – 6 pkt; obecnie w DBC znajdują się 33 numery czasopisma za lata 2002–2011;
- „Polimery w Medycynie = Polymers in Medicine” – kwartalnik z zakresu medycyny, wydawany przez Akademię Medyczną we Wrocławiu, jest włączony do informacji komputerowej Index Copernicus (4,5 pkt); punktacja KBN – 4 pkt; dotychczas w DBC zamieszczono 71 numerów periodyku za lata 2000–2011;
- „Format – pismo artystyczne” – czasopismo wydawane przez Akademię Sztuk Pięknych we Wrocławiu i Fundację im. Eugeniusza Gepperta; w zbiorach DBC w kolekcji ASP znalazł się dotychczas tylko jeden numer tego periodyku („Format – pismo artystyczne”, 2006, nr 50 (2–3));
- „Z problemów bibliotek naukowych Wrocławia” – czasopismo recenzowane z zakresu bibliologii, wydawane przez Wydawnictwo TArt dla Korporacji

Bibliotekarzy Wrocławskich; w kolekcji Środowisko Akademickie zamieszczono dotychczas 8 numerów tego nieregularnie ukazującego się periodyku.

Jak można zauważyć, największą aktywnością w zakresie publikowania czasopism OA w DBC odznacza się Akademia Medyczna. Jest to odzwierciedleniem trendów światowych, medycyna jest bowiem jedną z nauk najbardziej zaangażowanych w rozwój ruchu OA.

Biblioteki w ramach swoich kolekcji udostępniają również inne wydawnictwa periodyczne, takie jak biuletyny i pisma informacyjne, a także archiwalne numery czasopism naukowych z XIX i XX wieku. One również często pełnią funkcję materiałów źródłowych i poglądowych, zwłaszcza w obszarze historii nauki.

Szczególnym typem zasobu są rozprawy doktorskie i habilitacyjne, dla których udostępnienie w DBC jest w większości przypadków jedyną formą upowszechnienia.

Najwięcej, bo aż 165, doktoratów udostępnia Politechnika Wrocławska. Niestety udostępnione rozprawy stanowią niespełna 5% wszystkich prac doktorskich zarejestrowanych w katalogu BGiOINT PWr. Pomimo przychylności władz uczelni i wielu zapewnień, Politechnika Wrocławska nie doczekała się jeszcze odpowiedniego zarządzenia, które regulowałoby sprawę przekazywania doktoratów do DBC. Wiele uczelni w Polsce, jak np. Politechnika Krakowska⁵ czy Uniwersytet Śląski⁶, już uregulowało te kwestie, nakazując archiwizowanie doktoratów w uczelnianych repozytoriach i bibliotekach cyfrowych.

Aby zobrazować znaczenie, jakie dla autorów ma umieszczenie rozprawy doktorskiej w otwartym dostępie, należy porównać jej wykorzystanie w wersji elektronicznej i tradycyjnej. Udostępnianie doktoratów w BGiOINT PWr odbywa się na miejscu w czytelni, po poprzednim zamówieniu, wprowadza to pewne ograniczenia i wymaga wizyty w bibliotece. Doktoraty są jednym z najbardziej cenionych przez czytelników typów źródeł i charakteryzują się największym wykorzystaniem. Wykorzystanie elektronicznych wydań dysertacji obrazują statystyki poszczególnych dokumentów. W kolekcji „Doktoraty PWr” największą popularnością cieszyły się dotychczas prace:

- *Układ Chenga jako proekologiczne źródło energii elektrycznej i ciepłej*, autorstwa Andrzeja Chrzczonowskiego (obroniona w 2006 r.) – [23 104 wyświetleń publikacji do 1.06.2011 r.] – 13. miejsce na ogólnej liście rankingowej DBC;

⁵ Zarządzenie nr 5 Rektora Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki z dnia 11 lutego 2008 r. znak R.0201-17/2008 [on-line]. [Dostęp 6.04.2011], <http://www.biblos.pk.edu.pl/files/File/zarzadzenie11-02-2008.pdf>.

⁶ Zarządzenie nr 57/2006 z dnia 8 grudnia 2006 r. Rektora Uniwersytetu Śląskiego w sprawie publicznego udostępniania niepublikowanych prac dyplomowych i rozpraw doktorskich zgromadzonych w Archiwum Uniwersytetu Śląskiego oraz rozpraw doktorskich zgromadzonych w Bibliotece Uniwersytetu Śląskiego [on-line]. [Dostęp 6.04.2011], <http://bip.us.edu.pl/sites/bip.us.edu.pl/files/zarz200657.pdf>.

- *Multimodal image processing in cytology*, autorstwa Łukasza Mirosława (obroniona w 2006 r.) – [20 186 wyświetleń publikacji do 1.06.2011 r.] – 19. miejsce na liście rankingowej DBC;
- *Struktury i właściwości stali Hardox a ich możliwości aplikacyjne w warunkach zużywania ściernego i obciążeń dynamicznych*, autorstwa Łukasza Konata (obroniona w 2007 r.) – [17 114 wyświetleń publikacji do 1.06.2011 r.] – 25. miejsce na liście rankingowej DBC.

Jednocześnie 19 doktoratów z kolekcji PWr osiągnęło liczbę odsłon ponad 5000.

Część autorów, którzy rozpoczęli współpracę z biblioteką cyfrową przez przekazanie rozprawy doktorskiej, kontynuuje publikowanie swoich prac w wolnym dostępie. Przykładem jest dr Łukasz Damurski z Wydziału Architektury PWr, którego rozprawa doktorska *Miasta Dolnego Śląska po II wojnie światowej (zasiedlanie, stabilizacja, integracja)* obroniona w 2006 r. osiągnęła dotychczas w DBC ponad 8600 odwiedzin. W 2009 r. przekazał on do biblioteki cyfrowej monografię *Wizerunek Wrocławia*, której współtwórcą był prof. Eugeniusz Bagiński.

Rozprawy doktorskie zamieszczane są w DBC również za pośrednictwem Papieskiego Wydziału Teologicznego (21 rozpraw), Politechniki Opolskiej (6 rozpraw), Uniwersytetu Ekonomicznego (3 rozprawy), a także Państwową Wyższą Szkołę Teatralną (1 rozprawa doktorska i 1 habilitacja). Również Uniwersytet Przyrodniczy udostępnia rozprawy habilitacyjne (23 rozprawy), nie są one jednak wyeksponowane w osobnej podkolekcji, lecz występują w ramach kolekcji „Publikacje Wydawnictwa UP” (jako Monografie i Zeszyty naukowe). Do publikowana doktoratów przygotowują się także inne uczelnie.

W nurt publikacji OA wpisują się również inne dokumenty udostępniane przez biblioteki cyfrowe: raporty, bibliografie i inne zasoby (materiały konferencyjne, prezentacje, bazy danych), które mają służyć upowszechnianiu wyników badań naukowych oraz wspomaganiu nauki i dydaktyki.

Metody pozyskiwania i udostępniania publikacji

Pozyskiwanie publikacji do umieszczenia w bibliotece cyfrowej może przebiegać w różny sposób. Niektóre biblioteki mają podpisane umowy z oficynami wydawniczymi na przekazywanie publikacji drukowanych do upowszechniania w internecie bądź sprawy te reguluje odpowiednie zarządzenie władz uczelni nakazujące przekazywanie publikacji do biblioteki cyfrowej (rozporządzeniem, które nakazuje deponowanie wszystkich rozpraw doktorskich w instytucjonalnym repozytorium AMUR, jest zarządzenie Rektora UAM)⁷. Na podstawie zarządzenia

⁷ Zarządzenie nr 110/2009/2010 Rektora Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu z dnia 20 listopada 2009 r. w sprawie gromadzenia i udostępniania przez Bibliotekę Uniwersytecką w repozytorium AMUR rozpraw doktorskich broniących na Uniwersytecie im. Adama

władz uczelni zasoby są pozyskiwane przez Karkonoską Państwową Szkołę Wyższą w Jeleniej Górze. Wszystkie publikacje ukazujące się drukiem w oficynie uczelnianej są automatycznie przekazywane również do upowszechniania w DBC. Tego typu praktyki są stosowane w coraz większej liczbie instytucji, co ma duży wpływ na wzrost współczesnych publikacji w bibliotekach cyfrowych. Większość instytucji należących do Konsorcjum DBC nie ma uregulowań w tej kwestii i niestety pojawienie się publikacji w bibliotece cyfrowej jest uwarunkowane dobrą wolą autora, który zgodzi się podpisać umowę licencyjną, a także przedstawiciela oficyny wydawniczej, w którego gestii leży zaproponowanie autorowi podpisania tego typu licencji.

Zamieszczanie publikacji w bibliotece cyfrowej musi być zgodne z obowiązującym prawem. Ograniczeniem w tym zakresie jest *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych*⁸. W wypadku zamieszczania utworów w bibliotekach cyfrowych i innych dostępnych w internecie repozytoriach konieczne jest uzyskanie licencji od właścicieli autorskich praw majątkowych. Dotyczy to wszystkich materiałów podlegających ochronie prawnej na mocy ustawy. W odniesieniu do wydawnictw zbiorowych i periodycznych oraz materiałów konferencyjnych, co do których prawa nabył wydawca, biblioteka może uzyskać od niego zgodę na udostępnianie w ramach cyfrowego repozytorium jednej publikacji lub na przykład całego tytułu czy serii. Odpowiednie umowy są podpisywane również z autorami dysertacji. W bibliotekach cyfrowych wykorzystuje się również tzw. wolne licencje (*copyleft*), np. *Creative Commons*, zezwalające na bezpłatne i nieograniczone, bądź ograniczone tylko w pewnym stopniu, korzystanie z twórczości podlegającej ochronie prawnej.

Biblioteka cyfrowa jako repozytorium OA

Wszystkie publikacje prezentowane w DBC są dostępne w pełnym tekście i w wolnym dostępie, można zatem przyjąć, że biblioteka ta spełnia warunki repozytorium Open Access dla współtworzących ją instytucji. Nie wszystkie jednakże biblioteki cyfrowe spełniają te kryteria. Niektóre biblioteki cyfrowe udostępniają zbiory, które po próbie otwarcia okazują się czymś innym, niż można by było przypuszczać.

Przykładowo, Akademicka Biblioteka Cyfrowa Biblioteki Głównej AGH w Krakowie i Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie udostępnia m.in.

Mickiewicza w Poznaniu [on-line]. [Dostęp 6.04.2011], <http://pracownicy.amu.edu.pl/tresci/dokumenty-uam/data/zarzadzenia-rektora-uam/zarzadzenia-z-roku-2009/zarzadzenie-nr-11020092010-rektora-uam-z-dnia-20-listopada-2009-roku-w-sprawie-gromadzenia-i-udostępniania-przez-bibliotek-universyteck-w-repozytorium-amur-rozpraw-doktorskich-bronionych-na-universytecie-im.-adama-mickiewicza-w-poznaniu>.

⁸ *Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych* [on-line]. [Dostęp 6.04.2011], <http://www.bn.org.pl/download/document/1243583390.pdf>.

kolekcję „Rozprawy doktorskie”. Kolekcja zawiera 875 dokumentów⁹, przy czym w większości są to jedynie fragmenty (spisy treści, wstępy, streszczenia, autoreferaty, fragmenty). W pełnym tekście są dostępne jedynie 364 doktoraty. Również Biblioteka Cyfrowa Politechniki Śląskiej (PŚI) udostępnia rozprawy doktorskie. Prawo dostępu do ich treści określone zostało przez autorów. Obecnie na 54 publikacje przydzielone do kolekcji, w pełnym tekście bez ograniczeń dostępnych jest tylko 18 doktoratów i dwa streszczenia, pozostałe dostępne są po zalogowaniu. Ta sama biblioteka cyfrowa zawiera kolekcję „Materiały dydaktyczne” obejmującą 79 publikacji. Zaskakujące jest to, że oprócz jednej prezentacji dostępnej bez ograniczeń i 7 publikacji dostępnych wyłącznie z komputerów biblioteki PŚI, pozostałe publikacje są dostępne tylko po zalogowaniu z sieci uczelnianej PŚI, nie zawierają jednakże pełnych tekstów, ale dostęp jest wyłącznie do poziomu spisu treści¹⁰.

Są zatem biblioteki cyfrowe, które nie spełniają warunków otwartego repozytorium. Open Access przez nie praktykowany okazuje się niepełny, ponieważ pozwala na dostęp tylko do spisu treści lub abstraktu. Są też takie biblioteki cyfrowe, które udostępniają tylko opisy publikacji, a pełne teksty dostępne są tylko w ramach sieci uczelnianej lub na miejscu w bibliotece. Potencjalny użytkownik musi zatem udać się na miejsce i skorzystać z zasobów na tych samych zasadach, na jakich korzysta z innych dokumentów udostępnianych przez bibliotekę.

Wykorzystanie bibliotek cyfrowych jako repozytoriów OA ma swoje niewątpliwe zalety. Przede wszystkim model OA jest coraz powszechniejszy na całym świecie i popierany przez największe światowe instytucje naukowe, wydawnictwa, rządy państw oraz Komisję Europejską, która wręcz wymaga publikowania finansowanych przez siebie badań w wolnym dostępie. Infrastruktura bibliotek cyfrowych w Polsce idealnie się do tego nadaje. Po pierwsze, jest już gotowe narzędzie w postaci platformy dLibra, która jest stale udoskonalana i wyposażana przez twórców w coraz więcej użytecznych narzędzi (np. narzędzie do autoarchiwizacji dostępne w najnowszej wersji dLibry). Polskie biblioteki cyfrowe są ponadto połączone w sieć ogólnopolską, którą można zdalnie przeszukiwać za pomocą narzędzia Federacja Bibliotek Cyfrowych (FBC)¹¹. Wszystkie zasoby można wyszukać również z poziomu wyszukiwarki internetowej, np. Google. Jest to wielkie osiągnięcie twórców polskich bibliotek cyfrowych, ponieważ tradycyjne repozytoria OA stanowią zwykle odrębne przedsięwzięcia, najczęściej niemożliwe do przeszukiwania za pomocą standardowych wyszukiwarek internetowych, a współpraca

⁹ Stan na 23.03.2011 r.

¹⁰ Są to publikacje Wydawnictwa Helion, Wydawnictwa Pracowni Komputerowej Jacka Skalmierskiego oraz Wydawnictwa Politechniki Śląskiej.

¹¹ Federacja Bibliotek Cyfrowych (FBC) jest agregatorem metadanych; okresowo pobiera metadane z bibliotek cyfrowych, aby na ich podstawie umożliwić użytkownikom przeszukiwanie rozproszone wszystkich bibliotek cyfrowych jednocześnie. Może również zagregowane metadane przekazywać do innych usług, serwisów i agregatorów (adres projektu: <http://fbc.pionier.net.pl>).

między nimi ogranicza się do minimum. Za pośrednictwem FBC zasoby bibliotek cyfrowych widoczne są również w międzynarodowych wyszukiwarkach i agregatorach. Zasoby naukowe indeksuje projekt DART Europe¹², a materiały naukowe na temat Europy Środkowo-Wschodniej projekt ViFaOst¹³. Dzięki temu polskie publikacje naukowe, rozprawy doktorskie i habilitacyjne mają możliwość dotarcia do większej liczby odbiorców i zyskują szansę na zaistnienie w świecie nauki, a także na cytowania. Możliwość wywarcia przez autora wpływu na naukę jest kolejnym argumentem, który przemawia za wykorzystaniem bibliotek cyfrowych do publikowania rozpraw doktorskich, habilitacyjnych, raportów z badań i niskonakładowych wydawnictw oficyn uczelnianych. Niewielki odsetek rozpraw doktorskich realizowanych na polskich uczelniach jest następnie wydawany w formie drukowanej. Zazwyczaj praca po obronie trafia do archiwum i ewentualnie jest dostępna do wglądu w macierzystej bibliotece. Dzięki prezentacji w bibliotece cyfrowej, przy minimum formalności i bez kosztownego i długotrwałego procesu wydawniczego, rozprawa tuż po obronie może być wykorzystywana i cytowana. Zmniejsza się również prawdopodobieństwo splagiatowania zawartych w niej tez i dublowania pracy nad tym samym zagadnieniem przez innych naukowców.

Biblioteki cyfrowe w większości są tworzone przez biblioteki uczelni wyższych i instytucji kultury. Daje to zarówno autorom, jak i użytkownikom pewność, że dany zasób pojawił się w sieci legalnie, jest autorytatywnym źródłem informacji, za którym stoi poważna instytucja. Administratorzy bibliotek cyfrowych zapewniają również trwałość tych informacji przez stały nadzór nad swoimi witrynami, aktualizację oprogramowania i długoterminową archiwizację danych.

Literatura

- [1] *Directory of Open Access Journals* [on-line]. [Dostęp 6.05.2011]. Dostępny w World Wide Web: www.doaj.org
- [2] *Open Access Pilot in 7FP* [on-line]. [Dostęp 6.04.2011]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.openaire.eu/en/component/attachments/download/4>
- [3] *Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych* [on-line]. [Dostęp 6.04.2011]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.bn.org.pl/download/document/1243583390.pdf>
- [4] WAŁEK, A., *Biblioteki cyfrowe na platformie dLibra*, Warszawa: Wyd. SBP, 2009

¹² Jest to agregator metadanych europejskich prac naukowych i dysertacji. Celem tego przedsięwzięcia jest ułatwienie dostępu do prac dyplomowych i dysertacji powstających w krajach Europy (obecnie dane dostarczane są z ponad 200 uczelni z 16 krajów), przez agregowanie informacji o tego rodzaju pracach dostępnych on-line, a następnie udostępnianie tych informacji w portalu umożliwiającym ich wyszukiwanie i przeglądanie (adres projektu: <http://www.dart-europe.eu>).

¹³ Wirtualna Biblioteka Europy Wschodniej (ViFaOst) jest interdyscyplinarnym portalem, agregującym informacje na temat Europy Wschodniej, jej historii, języka, literatury, polityki i kultury (adres projektu: <http://www.vifaost.de>).

-
- [5] Zarządzenie nr 110/2009/2010 Rektora Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu z dnia 20 listopada 2009 r. w sprawie gromadzenia i udostępniania przez Bibliotekę Uniwersytecką w repozytorium AMUR rozpraw doktorskich broniących na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu [on-line]. [Dostęp 6.04.2011]. Dostępny w World Wide Web: <http://pracownicy.amu.edu.pl/tresci/dokumenty-uam/data/zarzdzenia-rektora-uam/zarzdzenia-z-roku-2009/zarzdzenie-nr-11020092010-rektora-uam-z-dnia-20-listopada-2009-roku-w-sprawie-gromadzenia-i-udostpniania-przez-bibliotek-uniwersyteck-w-repozytorium-amur-rozpraw-doktorskich-bronionych-na-uniwersytecie-im.-adama-mickiewicza-w-poznaniu>
- [6] Zarządzenie nr 5 Rektora Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki z dnia 11 lutego 2008 r. znak R.0201-17/2008 [on-line]. [Dostęp 6.04.2011]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.biblos.pk.edu.pl/files/File/zarzadzenie11-02-2008.pdf>
- [7] Zarządzenie nr 57/2006 z dnia 8 grudnia 2006 r. Rektora Uniwersytetu Śląskiego w sprawie publicznego udostępniania niepublikowanych prac dyplomowych i rozpraw doktorskich zgromadzonych w Archiwum Uniwersytetu Śląskiego oraz rozpraw doktorskich zgromadzonych w Bibliotece Uniwersytetu Śląskiego [on-line]. [Dostęp 6.04.2011]. Dostępny w World Wide Web: <http://bip.us.edu.pl/sites/bip.us.edu.pl/files/zarz200657.pdf>